

УДК 563.6: 739.2[477]

В.А. Нестеровський, доктор геологічних наук, професор, директор Геологічного музею
E-mail: nesterovski@univ.kiev.ua

Київський національний університет ім. Т. Шевченка, ННІ «Інститут геології»
вул. Васильківська, 90, Київ, 03022, Україна

С.Т. Триколенко, кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри основ архітектури та дизайну
E-mail: baronessainred@gothic.com.ua

Національний авіаційний університет
пр. Космонавта Комарова, 1, Київ, 03680, Україна

Становлення коралових прикрас в українській культурній традиції

(Рекомендовано доктором геологічних наук Вижвою С.А.)

У роботі наведено відомості про систематику, особливості будови, поширення та використання сучасних коралів. Розглянуто культурно-історичні аспекти застосування коралових прикрас в Україні.

Ключові слова: корали, геологія, мистецтво, культура, історія, намисто, походження, живопис.

Загальні відомості про корали

У сучасній гемологічній класифікації, яка регламентована Законом України [4], корали належать до коштовного каміння органічного походження. Це насамперед стосується лише скелетного залишку відмерлих морських поліпів, а не тварин в цілому.

У таксономічному відношенні коралові поліпи виділяють в окремий клас – Anthozoa, який входить до типу Cnidaria (жалкі).

Коралові поліпи з'явилися у ранньому палеозої (ордовіку), зазнали значної еволюції і мають численні різновиди в сучасних акваторіях Світового океану.

Відомо понад 6000 видів коралових поліпів, частина з них є викопними та породоутворювальними.

Людина знайома з коралами ще з давніх часів, але лише в 1727 р. завдяки дослідженням французького лікаря Андре Пейсонеля вони були визнані тваринами. Перша їх систематизація зроблена німецьким природознавцем, зоологом і геологом Христіаном Готфридом Еренбургом у 1831 р.

Викопні корали та підходи до методики оцінювання зразків і колекцій, що їх містять, були представлені в роботі [8], і тому в цій публікації ми акцентуємо увагу тільки на сучасних видах.

Більшість сучасних коралових поліпів населяють теплі моря з температурою води понад +20 °С, глибиною до 50 м та солоністю 36–41 ‰, що відповідають умовам існування значної кількості планктону, необхідного для харчування. Ареал їх розповсюдження лежить у смузі між 30° північної і 30° південної широти (рис. 1). Частина коралових поліпів існує за рахунок симбіозу з автотрофними водоростями, що живуть всередині їх тіла.

Поліпи ведуть бентосний спосіб життя, нерухомо закріплюються на загальному для всієї колонії скелястому субстраті і зв'язані між собою живою мембраною. Розмножуються як статевим шляхом, так і брунькуванням.

Сучасні корали класифікуються на два підкласи:

1. Октакорали (Octacoralia).
2. Гексакорали (Hexacoralia).

У кожному підкласі виділяється по декілька загонів. Найбільш численними

є октакорали, в цьому підкласі нараховується близько 4000 видів морських організмів. Серед них зустрічаються як одиночні, так і колоніальні поліпи з шестипроменевою симетрією [5, 6].

Найчисленнішим загonom серед октакоралів є мандрепорові, або каменісті, корали (близько 3600 видів). Вони формують вапняковий скелет і належать до головних рифоутворювальних організмів.

Коралові рифи займають площу близько 0,1 % території Світового океану, вони є домівкою майже для 4000 видів риб та багатьох інших тварин. Понад 60 % усіх коралових рифів розташовано в акваторії Тихого океану, особливо в Азійському регіоні (Філіппіни, Індонезія, Таїланд тощо). На акваторію Індійського океану припадає близько 17 % коралових рифів, а на Атлантику – приблизно 14 %. Значні поселення сучасних коралів існують у Червоному морі (понад 6 % від загальної кількості).

Найсучасніший кораловий риф – Великий Бар'єрний риф Коралового моря в Тихому океані, що знаходиться біля північно-східного узбережжя Австралії. Він займає площу близько 400 км² з

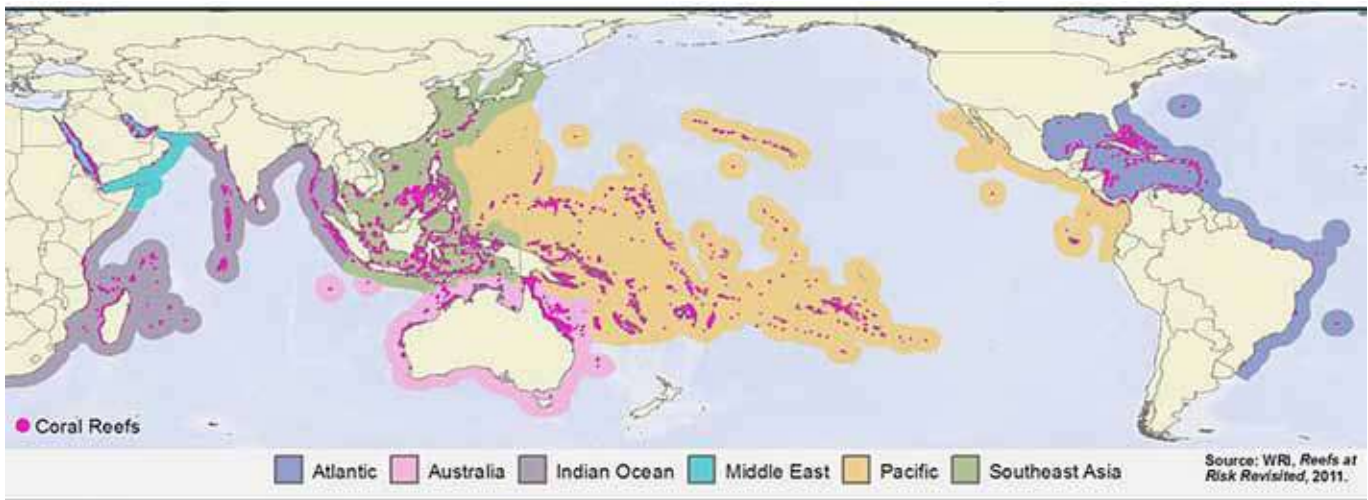

Рисунок 1. Розповсюдження сучасних коралів

протяжністю до 2500 км. Загальна площа коралових рифів оцінюється приблизно у 284000 км².

Морфологія рифів досить різноманітна – бар’єрні, платформні, банки, лінійні, кей-рифів, атоли тощо.

З великої кількості коралів для виробництва ювелірних виробів використовують лише 7 видів. Вони складені переважно кальцитом і рідше арагонітом. До числа основних належать шестипроменеві горгонарії червоного і білого кольору, восьмипроменеві скірантіни і антипатарії (чорні корали).

Колонії одиночних коралів можуть мати масу до 40 кг і більше, а висота їх гілок – від 20 см до 3 м. Товщина окремих стовбурів може досягати до 25 см. Швидкість росту коралових поліпів у середньому становить 3–5 см на рік.

Колір коралів залежить від умов освітлення під час росту, концентрації конхіоліну, домішок мікроелементів. Основними хромофорами є Fe, Mn, V. Відомі корали червоного, рожевого, оранжевого, коричневого, чорного, жовтого, блакитного і білого кольорів.

У торгівлі, залежно від кольору і якості, існує багато назв, які часто мають географічне походження: іспанський, гавайський, сардинський, японський, сицилійський, алжирський тощо. У світовій практиці частіше застосовують італійську шкалу за кольором: білий – «бьянко», тілесно-рожевий – «шкіра ангела», блідо-рожевий – «троянда паліда», яскраво-рожевий – «троянда віва», оранжево-рожевий – «секундо колоро», темно-червоний – «роско скуро».

Історико-культурні аспекти використання коралів

Видобуток коралів за останні роки суттєво скоротився, оскільки запаси благородних різновидів катастрофічно зменшуються. В середньому у світі видобувають близько 50 т благородних коралів. Корали недовговічні, згодом втрачають яскравість кольору, стають блідими. Для відновлення забарвлення на практиці використовують розчин перекису водню, а також фарбники.

Масову обробку коралів для виготовлення прикрас розпочали ще в Давньому Єгипті, країнах Межиріччя, Індії, Китаї. Коралові намистини знайдені археологами в печерах палеолітичної людини, вік яких становить близько 25 тисяч років. Корали мали місце в культурі шумерів, кельтів. Ними прикрашали зброю, кінджали, браслети, одяг, кінську зброю тощо. На території Європи корали зустрічаються в похованнях віком не менше 10 тисяч років до н. е.

Сучасними центрами обробки коралів є Таїланд, Японія, Гонконг, Індія, Італія. Білі корали використовують, головним чином, для виробництва предметів церковного призначення, мозаїки, дрібних форм і елементів жіночого туалету. Червоні корали застосовують для виготовлення браслетів, кулонів, чоток, кабошонів, намиста. Ними інкрустують зброю, культові предмети, ікони, церковні книги тощо. Чорні корали нині популярні у виробництві атрибутів ритуальної тематики.

Особливу популярність корали набули як жіночі шийні прикраси. Традиція

прикрашати шийні намистом з’явилася ще в давнину.

Протягом історії намиста змінювалися за формою, кольором, розміром та способом носіння. Їх виготовляли низками від однієї до 25 і більше, а їхня маса становила від декількох грам до одного кілограма.

На території України намиста з коралів мали популярність у жінок усіх верств населення: селянок, міщанок, шляхти, дворянства. За кількістю низок у намисті визначалось положення жінки в суспільстві. Бідні дівчата носили дешеві коралові намиста з декількох низок, а форма намистин була циліндричною. Заможні жінки прикрашали себе намистами від 10–15 до 25 низок, а форма намистин була овальною.

Коралові намиста жінки зберігали все життя і передавали своїм донькам у спадок. Корали для їх володарів мали містичні, лікувальні та захисні властивості. Їх вважали оберегами від поганих людей і злих духів.

У козацькі часи намиста також носили в комплекті з прикрасами із золота та срібла, інколи між намистинами вставляли роздільники – срібні або латунні. До намистин часто додавалися золоті монети – «дукати» та хрестики. Коралові прикраси обов’язково дарували на коралове весілля – 35 років шлюбного життя.

Корали знайшли відображення в численних творах образотворчого, літературного й поетичного мистецтва.

Масове надходження коралів на територію України почалося з XVI століття. Головним джерелом імпорту стала Венеція. Саме торгові шляхи цього

періоду замінили сталу увагу ще за часів Київської Русі до перлів і бурштину. Про активізацію надходжень коралів з Венеції згадує і Михайло Грушевський в «Історії України-Руси» [3]. Проте корали не витіснили бурштин і перли – вони їх гармонійно доповнили, створивши вже значний для сучасного українця образ жінки з великою кількістю низок коралів, бурштину, перлів та баламуту.

Ми ретельно і довгий час намагалися знайти головну причину любові українців до коралів. Чому саме цей матеріал, який коштував досить дорого, став символічним для народу України.

Колір коралів, який імпортували з Венеції до України, був теплим – червоним, оранжевим або рожевим. Ця палітра була свіжою і вигідно виділялась на фоні перлів, підсилювала переважно жовтий колір бурштину. Помаранчево-червоний колір був популярним на землях Речі Посполитої та країнах Західної Європи. Ще за часів Римської імперії червоний колір вважався ознакою аристократизму, влади, переваги. Все це, напевно, і зумовило швидке «вживання» коралів в українську культуру. Майже повсюдно поширюється традиція носіння дукачів на низках з коралами – синтез двох венеціанських елементів став основою української традиції нашійних прикрас.

XVII століття позначилося розвитком козацтва та Національно-визвольною війною 1648–1657 років. Розграбування панських маєтків козаками або ж кріпаками стає буденною справою. Саме тоді корали потрапляють і до нижчих верств суспільства – селян і дрібних міщан. У подальшому «добрі намиста» стануть асоціюватися саме з селянством, як з найчисленнішим та найконсервативнішим носієм національних традицій.

XVIII століття стало продуктивним для розвитку торговельних відносин між Російською імперією, до складу якої увійшли лівобережні українські землі, та країнами Заходу. Правобережні землі, які до 1772 року належали Польщі, були приєднані до Росії після поділів Польщі 1772–1795 років.

Варто зазначити, що відносно спокійна соціально-політична обстановка другої половини століття (відсутність масштабних воєнних дій, великих повстань) сприяла зростанню добробуту як мешканців міст, так і вільних селян.

Пожавлення міждержавної торгівлі спричинило збільшення іноземних товарів, до яких належали й корали.

Найбільш «продуктивним» у плані накопичення коралових виробів на території України стало XIX століття. Це насамперед пояснюється суттєвим економічним піднесенням і великими надходженнями, що стали можливими внаслідок розгрому татар та забезпечення, таким чином, торгових шляхів. Саме в цей період в Україні остаточно формуються регіональні традиції носіння коралів. Окрім вже звичного синтезу коралів, бурштину і перлів у нашійних прикрасах, намиста почали доповнюватися скляними намистинами. Останні використовують не окремо, а разом з дукачами, хрестами та кованими намистинами, що у народі називалися «пугвицями».

Потужний розвиток образотворчого мистецтва на території України дає нам можливість назвати кілька живописних творів, які зображують власниць коралів. Послугуючись цими портретами, можна розглянути особливості носіння коралів, їх поєднання з іншими матеріалами, оздоблення дукачами [1, 2]. Так на портреті «Дівчини з Поділля» (рис. 2) пензля Василя Тропініна, датованому початком XIX століття, ми бачимо молододівчину, шия якої під самим комірцем прикрашена п'ятьма низками невеликих червоних коралів. Варто сказати, що ще у XVIII столітті носіння прикрас регулювалося не лише економічними статками, а й за віковим принципом: дівчатам надівали прості намиста з дерева і кераміки ще у віці 3–4 років. Фактично з кожним роком низок намиста на шиї ставало все більше, а матеріали намиста ставали все дорожчими. Відсутність нашійних прикрас у дівчат та молодих жінок вважалася припустимою лише у дні жалоби. Дівчата надівали хоча б одну низку щодня, а у святкові дні – весь свій запас намиста. Розкішними вважалися намиста з понад двадцяти низок, різних за розміром. Після весілля молодіці ще кілька років носили багатий запас намиста, але з віком кількість низок зменшувалася; літні жінки носили одну-дві низки темного або нейтрального кольору або ж взагалі відмовлялися від намиста. Дукачі й хрести зі срібла та золота передавалися у спадок, ставали своєрідним запасом на лиху годину.

На іншому портреті Тропініна «Дівчина-українка у пейзажі» 20-х років XIX ст. королює намисто доповнюється крупним дукачем (рис. 3). Ми бачимо молододівчину, шия якої вкривають десятки коротких низок коралів з невеликими намистинами. Варто згадати, що довжина низок регулювалася на різних територіях по-різному і багато в чому залежала від значно давнішої традиції – вишивки. Оскільки у вишиванні орнаменти вплітався потужний сакральний зміст, а також інформація про соціальний стан власниці, їх намагалися розміщувати на видноті. На території Наддніпрянщини і Поділля вишивка вкривала груди й сягала шиї, тому низки робили короткими, щоб відкрити орнаментацию сорочки.

Микола Брянський на картині «Дівчина із соняшником» 1862 року зобразив інший принцип носіння намиста – довші низки сягають грудей, корали надіті разом з низками скляного намиста й бурштину. Подібна манера носіння намиста властива й наступній портретованій – Оксані (рис. 4), персонажу ілюстрації до твору М. Гоголя «Ніч перед Різдвом» у виконанні Харитона Платонова 1888 року. Шия та груди панянки вкривають численні намиста з різнокольорового скла, коралів й перлин. Коралів тут лише дві низки, більша частина низок – скляні. Посередині намиста підвішений дукач із золотистого металу – позолочений срібний чи латунний.

Знаний український художник Іван Соколенко, відомий також за польським ім'ям Ян Засідатель, створив портрети дівчат з Вінниччини, шиї яких пишно оздоблені кораловими намистами. «Українка» 1870-х років – молододівчина, на шия якої надіто чотирнадцять низок яскраво-червоних коралів, а посередині намиста підвішений срібний хрест. «Портрет селянської дівчини» (рис. 5) 1892 року – аналогічний принцип носіння намиста. Численні низки вкривають шия та ключиці, посередині намиста прикріплено хрест.

На роботах Миколи Пимоненка, присвячених селянським мотивам, дівчата й молодіці незмінно постають з низками коралів на шиях. Зокрема варто назвати такі картини, як: «Свати» 1882 року, «Різдвяні ворожіння» 1888 року (рис. 6), «3 лісу» 1900 року, «Гуси, додому» 1911 року, «Сінокіс» 1910-х років,

Рисунок 2. В. Тропінін «Дівчини з Поділля»

Рисунок 3. В. Тропінін «Дівчина-українка у пейзажі»

Рисунок 4. Х. Платонов «Оксана», фрагмент

Рисунок 5. І. Соколенко «Портрет селянської дівчини», фрагмент

Рисунок 6. М. Пимоненко. «Різдвяні ворожіння», фрагмент

«Суперниці. Біля криниці» 1909 року. Ці картини демонструють буденне носіння коралового намиста, кількість низок якого залежить від добробуту власниці. Микола Пимоненко поправу вважається найвидатнішим художником народних мотивів, пензлі якого знайомлять сучасне покоління з побутом й традиціями межі XIX–XX століть. Його творчість висвітлює різні сфери народного життя і дає можливість дійти висновку про широку розповсюдженість коралового намиста в цей історичний період. Таким чином, протягом двох століть надзвичайно дорогий і рідкісний матеріал, привезений з далекої Італії, став широкодоступним та знайшов величезне коло шанувальників серед українського селянства.

Не оминула корали і літературна творчість: зокрема, часто «коралі», або ж «добре намисто», як їх називали, фігурують у поезії Тараса Шевченка, де оспівуються як позитивно (символ жіночої вроди й достатку), так і негативно (підкуп дівчини спокусником, журба за втраченою молодістю, бажання помсти). У роботі «Роковий український ярмарок» Івана Нечуй-Левицького згадується безпосередньо історія доставки коралів на українські ярмарки: «Міщанка якась навозить коралів на продаж десь із Почаєва, од австрійської границі. Певно в Почаїв навозять їх з Італії. Проти цієї ятки на пішохіді сидять мо-

лодиці, і кожна держить добре намисто в руках на продаж, неначе вони сидять з червоними букетами в руках» [7]. Корали також фігурують у творах Лесі Українки, Марко Вовчок, Миколи Гоголя та інших.

Чимало зразків коралового намиста XIX століття добре збереглися і нині перебувають у складі музейних експозицій. Оглядаючи наявність старовинних коралів у музейних колекціях, варто назвати фонди Національного музею українського народного декоративного мистецтва, Національного центру народної культури – музею Івана Гончара, Черкаського краєзнавчого музею, Музею-заповідника «Садиба Попова» (с. Василівка), Меморіального музею-садиби гончарської родини Пошивайлів та ін.

Висновки

Підсумовуючи розглянуту проблематику, можна зробити висновки:

1. Сучасні корали є поширеними морськими організмами класу Anthozoa, які нараховують близько 5000 видів. З них для виробництва прикрас застосовується не більше 7 видів.

2. Історія використання коралів для виробництва прикрас починається з глибокої давнини (Єгипет, Індія, Китай) та продовжується нині.

3. Найпопулярнішими для виробництва намистин є червоні та помаранчеві корали.

4. Надзвичайна любов українців до коралового намиста сформувала своєрідну культурну традицію. Причиною захоплення коралами, радше за все, стала їхня кольорова гама, яка на території Західної Європи асоціювалася з представниками вищої аристократії та військової еліти.

5. Українська еліта XVI–XVII століття прагнула наслідувати західну моду, внаслідок чого корали стали популярними серед заможних людей. Насичені кольори коралів та їх специфічне походження спричинили появу численних легенд й забобонів, що напругою асоціювалися з людським здоров'ям.

6. Наступні століття були багатими на історичні події, зміну територіальних меж та соціально-економічних відносин. Корали стають доступнішими і значно затребуваними. Відтепер вони виступають не лише легендарним оберегом й індикатором фізичного стану, а й ознакою заможності.

7. У XVIII столітті корали масово потрапляють до найпотужнішого носія народних традицій – селянства, яке і перетворює червоне коралове намисто на символ українського духу. Таким чином, прикраси, що імпортували з Італії через половину Європи, не просто прижилися на вітчизняних теренах, а й стали невід'ємним елементом народного вбрання.

8. XIX століття охарактеризоване піднесенням художньої творчості – корали, а саме коралові «добрі» намиста, в які вбрані дівчата і молодиці, постають на живописних полотнах та в літературних творах.

9. На початку XX століття коралові намиста залишалися найпопулярнішою народною прикрасою, про що свідчать фотографії, які стали доступними для широкого загалу в цей період.

10. Трагічні події першої половини XX століття, що спіткали українські землі, на десятиліття змусили вітчизняні традиції переховуватися: народний одяг й прикраси опинилися вглибині скринь, у далеких комірчинах. Проте вогняно-червоні намиста, немов міфічний фенікс, відродилися з небуття, щоб знову сяяти на шиях українок.

Використані джерела

1. Бюлов М. Травник – переклад «Hortus Sanitatis» / Микола Бюлов. – Харків: зберігається у бібліотеці Харківського університету, 1534. – 584 с.
2. Врочинська Г.В. Українські народні жіночі прикраси XIX – початку XX століть: монографія. Київ: Родовід, 2007. 232 с.
3. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т. Т. VI: Житє економічне, культурне, національне XIV-XVII віків / ред. кол.: П.С. Сохань (голова). Київ: Наукова думка, 1995. 680 с. (Пам'ятки історичної думки України).
4. Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними: Закон України від 18.11.1997 р. № 637/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 9. Ст. 34.
5. Зоология беспозвоночных. Т. 1: От простейших до моллюсков и артропод / под ред.: В. Вестхайде, Р. Ригера: Москва: Т-во научн. изд. МКМ, 2008. 512 с.
6. Наумов Д.В., Пропп М.В., Рыбаков С.Н. Мир кораллов: монография. Ленинград: Гидрометеиздат, 1985. 360 с.
7. Нечуй-Левицький І. Роковий український ярмарок. *Бібліотека української літератури*. – URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=2649>.
8. Огар В.В., Нестеровский В.А. Критерії експертної оцінки зразків і колекцій викопних коралів і губок. *Коштовне та декоративне каміння*. 2019. №2 (96). С. 16–22.

References

1. Byulov M. Herbal – translation of “Hortus Sanitatis” / Mykola Byulov. – Kharkiv: kept in the library of Kharkiv University, 1534. – 584 p.
2. Vrochyns'ka G.V. Ukrainian women's folk jewelry of the XIX – early XX centuries: a monograph. Kyiv: Rodovid, 2007. 232 p
3. Hrushevsky M.S. History of Ukraine-Rus': in 11 vols. Vol. VI: Economic, cultural, national life of the XIV–XVII centuries/editorial board P.S. Sohan (head). Kyiv: Naukova Dumka, 1995. 680 p. (Monuments of historical thought of Ukraine).
4. On state regulation of extraction, production and use of precious metals and precious stones and control over operations with them: Law of Ukraine of 18.11.1997 № 637 / 97BP. *Information of the Verkhovna Rada of Ukraine*. 1998. № 9. Art. 34
5. Zoology of invertebrates. Vol. 1: From protozoa to mollusks and arthropods / edited by V. Westheide, R. Rieger: Moscow: science publishing company MKM, 2008. 512 p.
6. Naumov D.V., Propp M.V., Rybakov S.N. The world of corals: a monograph. Leningrad: Gidrometeoizdat, 1985. 360 p.
7. Nechuy-Levytsky I. The annual Ukrainian fair. *Library of Ukrainian literature*. – URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=2649>.
8. Ogar V., Nesterovsky V. Criteria for expert appraisal of samples and collections of fossil corals and sponges. *Precious and decorative stones*. 2019. № 2 (96). P. 16–22.

УДК 563.6: 739.2[477]

В.А. Нестеровский, доктор геологических наук, профессор
Email: v.nesterovski@ukr.net

УНИ «Институт геологии», Киевский национальный университет
им. Т. Шевченко, ул. Васильковская, 90, Киев, 03022, Украина

С.Т. Триколенко, кандидат искусствоведения, доцент кафедры
основ архитектуры и дизайна
e-mail: baronessainred@gothic.com.ua

Национальный авиационный университет,
пр. Космонавта Комарова, 1, Киев, 03058, Украина

Становление коралловых украшений
в украинской культурной традиции

В работе приведены данные о систематике, особенностях строения, распространения и использования современных кораллов. Рассмотрены культурно-исторические аспекты применения коралловых украшений в Украине.

Ключевые слова: кораллы, геология, искусство, культура, история, ожерелье, происхождения, живопись.

UDC 563.6: 739.2[477]

V. Nesterovskyi, Dr. Doctor of Geological Sciences, Professor
Email: v.nesterovski@ukr.net

Institute of Geology, National Taras Shevchenko University of Kyiv
90 Vasylkivska Str., 03022, Kyiv, Ukraine

S. Trykolenko, PhD of Art Studies, Associate Professor, Department
of Fundamentals of Architecture and Design
e-mail: baronessainred@gothic.com.ua

National Aviation University,
1 Kosmonavtat Komarov Ave., Kyiv, 03058, Ukraine

Formation of coral jewelry
in the Ukrainian cultural tradition

This paper provides information on the systematics, structural features, distribution and jewelry using of modern corals. Also their cultural and historical aspects in Ukraine are considered..

Key words: corals, geology, art, culture, history, necklace, origin, painting.